

SOLIQ SOLISH BAZASINI KENGAYTIRISHDA SOLIQ SOLISH OBYEKTILARI HISOBINING AHAMIYATI

Jononmirzayeva Dilafroz Ilhom qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti, “Bank va moliya” kafedrası assistenti Toshkent shaxar

Chilonzor tumani Gavxar ko’chasi 1-uy

ORCID: 0000-0000-9963-0835, jononmirzayevadilya@gmail.com

Annotatsiya: Maqola soliq solish obyektlari hisobi soliq bazasini kengaytirishga qanday ta’sir qilishini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotda tizimli yondashuv, huquqiy sharhlash, qiyosiy tahlil hamda ma’lumotlar oqimlarini konseptual modellash tirish ishlatiladi. Natijalar reyestrlarning to’liqligi, ma’lumotlar sifatini boshqarish va xatoliklarni kamaytirish bazaning yashirin qismini legallashtirishini asoslaydi. Hissa sifatida amaliy tavsiyalar bilan birga nazariy izohlar beriladi.

Kalit so’zlar: Soliq bazasi, soliq solish obyekti, hisob, reyestr, soliq ma’murchiligi, ma’lumotlar sifati, risk tahlili

Аннотация: Цель статьи — определить, как учет налогооблагаемых объектов влияет на расширение налоговой базы. В исследовании используется систематический подход, правовая интерпретация, сравнительный анализ и концептуальное моделирование потоков данных. Результаты обосновывают необходимость легализации скрытой части базы путем обеспечения полноты реестров, управления качеством данных и снижения количества ошибок. В качестве вклада в исследование приводятся теоретические объяснения и практические рекомендации.

Ключевые слова: Налоговая база, объект налогообложения, учет, реестр, налоговое администрирование, качество данных, риск-анализ.

Abstract: The article aims to determine how accounting for taxable objects affects the expansion of the tax base. The study uses a systematic approach, legal interpretation, comparative analysis, and conceptual modeling of data flows. The results justify the legalization of the hidden part of the base by ensuring the completeness of registers, data quality management, and reducing errors. As a contribution, theoretical explanations are given along with practical recommendations.

Keywords: Tax base, taxable object, accounting, register, tax administration, data quality, risk analysis.

1. KIRISH

Soliq tizimida barqaror daromad manbalarini shakllantirish, byudjet majburiyatlarini uzluksiz

moliyalashtirish hamda iqtisodiy faoliyatning rasmiy segmentini kengaytirish masalalari soliq solish bazasining sifatli va adolatli kengaytirilishi bilan bevosita bog‘liq. Biroq bazani kengaytirish amaliyotda ko‘pincha faqat stavkalar, imtiyozlar yoki nazorat kuchaytirilishi kabi vositalar bilan cheklanib qoladi; bu esa soliq ma‘murchiligi nuqtayi nazaridan muammoning ildizi bo‘lgan soliq solish obyektlarini to‘liq aniqlash, hisobga olish va ularning o‘zgarishini kuzatish mexanizmlarini ikkinchi darajaga suradi. Holbuki, soliq solish obyekti deganda soliqqa tortiladigan daromad, aylanma, mol-mulk, yer uchastkasi, ishchi kuchi yoki boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlar tushuniladi va aynan shu obyektlar hisobining to‘liqligi bazaning real hajmini belgilaydi. Hisobning sifati past bo‘lgan sharoitda soliq siyosati qanday bo‘lishidan qat’i nazar, soliq bazasi “ko‘rinmas” segmentga ega bo‘lib qolaveradi, natijada fiskal samaradorlik pasayadi va teng raqobat sharoitlari buziladi.

Ilmiy adabiyotlarda soliq bazasini kengaytirishning institutsional shartlari ko‘p qirrali talqin qilinadi. Xususan, soliq ma‘murchiligini modernizatsiya qilish, riskka asoslangan nazorat, raqamli yechimlar, “kooperativ komplayens” kabi yondashuvlar bazani oshirishga xizmat qilishi qayd etiladi [1], [4]. Shu bilan birga, mazkur konsepsiyalar amaliyotga tatbiq etilganda ularning markazida ko‘pincha ma‘lumotlar va hisobning aniqligi turishi e‘tirof etilsa-da, soliq solish obyektlari hisobining aynan bazani kengaytirishdagi mexanizmlari, ya‘ni obyektlarni identifikatsiya qilish, klassifikatsiya qilish, reyestrlarda aks ettirish va ma‘lumotlarni verifikatsiya qilishning bosqichma-bosqich ta’siri ko‘p hollarda parchalanib o‘rganiladi. O‘zbekiston sharoitida esa iqtisodiy faoliyatning turli segmentlarida obyektlarni hisobga olishning normativ asoslari mavjud bo‘lsa-da, idoralararo ma‘lumotlar uyg‘unligi, reyestrlar mosligi va ma‘lumotlar sifati boshqaruvi masalalarida amaliy muammolar saqlanib qolayotganini ko‘rsatadigan tahliliy kuzatuvlar yetarli darajada tizimlashtirilmagan [7], [8]. Demak, ilmiy bo‘shliq shundan iboratki, soliq bazasini kengaytirishning “hisob” komponenti nazariy jihatdan konseptual model darajasida, amaliy jihatdan esa indikatorlar va tashkiliy yechimlar darajasida yaxlit yoritilmagan.

Maqolaning maqsadi soliq solish bazasini kengaytirishda soliq solish obyektlari hisobining ahamiyatini konseptual va amaliy jihatdan asoslash, obyektlarni hisobga olishning bazaga ta’sir mexanizmlarini ochib berish va soliq ma‘murchiligi uchun qo‘llaniladigan tashkiliy-uslubiy xulosalarni shakllantirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar bajariladi: birinchidan, soliq solish obyektlari hisobining mazmuni va soliq bazasi bilan bog‘liqligi nazariy tahlil qilinadi; ikkinchidan, hisobning bazani kengaytirishga olib keladigan institutsional kanallari tizimlashtiriladi; uchinchidan, reyestrlar va ma‘lumotlar almashinuvi nuqtayi nazaridan amaliy natijalar umumlashtiriladi; to‘rtinchidan, xalqaro yondashuvlar bilan qiyosiy tahlil asosida takomillashtirish yo‘nalishlari asoslanadi.

2. METODOLOGIYA

Tadqiqot metodologiyasi tizimli yondashuvga tayangan holda soliq solish bazasi, soliq solish

obyekti va hisob tushunchalarini yagona institutsional zanjir sifatida ko‘rib chiqadi. Birinchi navbatda normativ- huquqiy tahlil qo‘llanib, soliq solish obyektlarini belgilovchi va ularni hisobga olishni tartibga soluvchi normalarning mantiqiy izchilligi, huquqiy ta‘riflarning aniqligi va ijro mexanizmlarining amaliy imkoniyatlari baholandi [7]. Bu yondashuv obyektlar hisobidagi muammolar ko‘pincha huquqiy ta‘riflar noaniqligi, klassifikatsiya mezonlari turlicha talqin qilinishi yoki ma‘lumot taqdim etish majburiyatlarining mos kelmasligi bilan bog‘liqligini aniqlash uchun tanlandi.

Ikkinchi metod sifatida qiyosiy tahlil ishlatildi: u xalqaro va mintaqaviy adabiyotlarda ta‘riflangan soliq ma‘murchiligi modeli, raqamli reyestrlar, uchinchi manba ma‘lumotlaridan foydalanish hamda riskka asoslangan nazoratning hisob bilan bog‘liq elementlarini taqqoslash imkonini berdi [1], [2], [4]. Qiyosiy yondashuvning ustunligi shundaki, u “eng yaxshi amaliyot”ni ko‘r-ko‘rona ko‘chirishni emas, balki obyektlarni hisobga olishning funksional tamoyillarini ajratib, mahalliy institutsional sharoitga mos talqin qilishni ta‘minlaydi.

Uchinchi metod sifatida analitik- mantiqiy umumlashtirish va konseptual modellashtirish qo‘llandi. Bu metod orqali soliq solish obyektlari hisobining bazani kengaytirishga ta‘siri uchta asosiy bosqichga ajratildi: identifikatsiya, reyestrlash va verifikatsiya. Mazkur bosqichlarning har birida ma‘lumotlar sifati, idoralararo integratsiya va nazorat mexanizmlari rolini tushuntiruvchi konseptual model ishlab chiqildi. Mazkur yondashuv, bir tomondan, nazariy tushunchalarni amaliy boshqaruv jarayonlariga bog‘lash, ikkinchi tomondan, natijalarni keyingi empirik tekshiruvlar uchun operatsionallashtirish imkonini beradi.

To‘rtinchi metod sifatida ikkilamchi ma‘lumotlarga tayangan tahliliy sharhlash ishlatildi. Bunda O‘zbekiston bo‘yicha ochiq e‘lon qilingan institutsional hujjatlar, soliq ma‘murchiligini takomillashtirishga doir tahliliy materiallar va ilmiy manbalardagi xulosalar solishtirildi [8], [9]. Ushbu yondashuv maqolaning maqsadiga mos ravishda statistik ko‘rsatkichlarni keltirishdan ko‘ra, hisobning institutsional sifat ko‘rsatkichlarini aniqlashga xizmat qildi. Metodlar majmuasi tanlovi tadqiqotning konseptual xarakteri bilan izohlanadi: maqola obyektlar hisobining bazaga ta‘sir mexanizmini tushuntirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu izoh avvalo normativ va institutsional tahlilga tayanadi.

3. NATIJALAR

Tadqiqot natijalari soliq solish bazasini kengaytirishda obyektlar hisobining ta‘siri uch asosiy mexanizm orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Birinchi mexanizm soliq solish obyektlarini identifikatsiya qilishning to‘liqligi bilan bog‘liq. Obyekt identifikatsiyasi soliq to‘lovchi reyestriga kiritish bilan cheklanmaydi; u soliqqa tortiladigan hodisaning yoki aktivning mavjudligini, uning huquqiy egaligini, iqtisodiy qiymatini hamda soliqqa tortish rejimiga tegishlilikini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Masalan, mol-mulk va yer bo‘yicha bazaning kengayishi ko‘p hollarda mulk huquqi

hujjatlashtirilganlik darajasi, kadastr ma'lumotlarining yangiligi, obyektlarning funksional tasnifi va manzil identifikatorlarining aniqligiga bog'liq bo'ladi. Shu ma'noda, obyekt identifikatsiyasi "yangi" soliq kiritmasdan ham bazani kengaytiradi, chunki avval hisobdan chetda qolgan yoki noto'g'ri tasniflangan obyektlar soliq maydoniga qaytariladi.

Ikkinchi mexanizm reyestrlarning to'liqligi va o'zaro integratsiyasi hisobiga yuzaga keladi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, soliq solish obyektlari bo'yicha alohida reyestrlar mavjud bo'lgan taqdirda ham, ularning identifikatorlari mos kelmasa yoki ma'lumotlar almashinuvi muntazam bo'lmasa, soliq bazasida "ma'lumotlar uzilishlari" paydo bo'ladi. Bunday uzilishlar obyektning bir idorada mavjud, boshqasida yo'qligi, manzilning turlicha yozilishi, subyekt va obyektning bog'lanmasligi yoki vaqt bo'yicha yangilanishlar kechikishi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Integratsiyalashgan reyestr yondashuvi esa obyektning yagona identifikatori, yagona manzil standartlari va o'zgarishlar tarixini yuritish orqali soliq bazasining hisobda "yoyilib ketishi"ni kamaytiradi. Bu natija xalqaro adabiyotlarda ta'kidlanadigan uchinchi manba ma'lumotlarining roli bilan hamohang bo'lib, obyektlar hisobini soliq to'lovchining o'zi taqdim etadigan axborot bilan cheklamaslik zarurligini ko'rsatadi [1], [4].

Uchinchi mexanizm verifikatsiya va ma'lumotlar sifati boshqaruvi orqali amalga oshadi. Hisobga olingan obyektning soliqqa tortish bazasiga to'g'ri ta'siri ma'lumotlar aniqligi, xatoliklar ulushi va ma'lumotlarning dolzarbligi bilan belgilanadi. Verifikatsiya deganda faqat tekshiruv o'tkazish emas, balki ma'lumotlar oqimida mantiqiy nazorat qoidalarini joriy etish, o'zaro moslik tekshiruvlari, risk profillari asosida tanlab tekshirish va tuzatish mexanizmlarini yo'lga qo'yish tushuniladi. Natijalarga ko'ra, riskka asoslangan yondashuv obyektlar hisobidagi xatolarni tizimli tarzda aniqlashga yordam beradi, chunki u resurslarni eng yuqori "bazaviy yo'qotish" ehtimoli bo'lgan segmentlarga yo'naltiradi. Bu, o'z navbatida, bazani kengaytirishni jarima va sanksiyalar orqali emas, balki to'g'ri hisob va o'z vaqtida tuzatish orqali ta'minlashga imkon beradi [2], [3].

Tadqiqot shuningdek, soliq solish obyektlari hisobining bazani kengaytirishdagi ahamiyati "qonunchilikdagi obyekt ta'rifi" bilan "hisob amaliyotidagi obyekt modeli" o'rtasidagi moslik darajasiga bog'liqligini ko'rsatdi. Agar qonunchilik obyektini umumiy va abstrakt ta'riflasa, amaliyotda u ko'plab istisnolar va turlicha talqinlar orqali parchalangan klassifikatsiyaga aylanadi, natijada reyestrlar soliq hisoboti bilan mos kelmay qoladi. Aksincha, obyekt ta'riflari o'lchab bo'ladigan atributlar bilan uyg'unlashganda, masalan, mol- mulkning funksional turi, maydoni, foydalanish holati, qiymat bahosi kabi atributlar reyestrda standartlashtirilganda, bazaning aniqligi oshadi va ma'murchilik xarajatlari kamayadi. Bu natija soliq ma'murchiligi sifatini baholashda "hisobning operatsion mezonlari" muhimligini ko'rsatadi: obyektlar bo'yicha qamrov, yangilanish tezligi, identifikatorlar barqarorligi va moslik tekshiruvlarining samaradorligi kabi mezonlar bazani kengaytirishning bevosita indikatorlari sifatida namoyon bo'ladi [6], [9].

Natijalar majmuasi amaliy xulosaga olib keladi: soliq bazasini kengaytirish bo'yicha strategiya ishlab chiqilganda, yangi soliq toifalarini joriy etish yoki stavkalarni o'zgartirishdan oldin obyektlar hisobining "infratuzilma sifati" baholanishi kerak. Chunki obyektlar hisobidagi bo'shliqlar mavjud bo'lsa, soliq yukining oshirilishi ko'proq rasmiy sektordagi to'lovchilarga tushadi, norasmiy segment esa hisobdan tashqarida qoladi. Demak, hisob infratuzilmasini yaxshilash bazani kengaytirishning adolatli va barqaror yo'lidir.

4. MUHOKAMA

Olingan natijalar soliq bazasini kengaytirish masalasini ma'muriy jarayonlarning "ko'rinmas" qatlami bo'lgan hisob va ma'lumotlar boshqaruvi bilan bog'lash zarurligini ilmiy jihatdan kuchaytiradi. Xalqaro tadqiqotlarda soliq ma'murchiligining samaradorligi ko'pincha soliq bo'shlig'i, ixtiyoriy rioya darajasi va nazoratning nishonliligi orqali talqin qilinadi; biroq bu ko'rsatkichlarning barchasi ma'lumotlar sifati va obyektlar reyestrlarining to'liqligiga tayangan holda shakllanadi [1]. Masalan, Bird va Zolt soliq islohotlarining muvaffaqiyati institutsional salohiyatga, jumladan ma'muriy hisob va axborot tizimlariga bog'liqligini ta'kidlaydi; bu yondashuv bizning natijalardagi "identifikatsiya– reyestrlash–verifikatsiya" zanjiriga mos keladi, chunki institutsional salohiyat aynan shu uch bosqichda operatsion ma'noga ega bo'ladi [1]. Shuningdek, OECDning ma'murchilik bo'yicha yondashuvlarida uchinchi manba ma'lumotlari va raqamli integratsiya soliq bazasining yashirin segmentini qisqartirishga xizmat qilishi ko'rsatiladi; bizning tahlilda integratsiyalashgan reyestrlar mexanizmi xuddi shu funksional vazifani bajarishi bilan asoslandi [4].

Rossiya ilmiy adabiyotlarida soliq nazorati va hisob masalalari ko'proq nazorat shakllari, tekshiruvlar va ma'muriy mexanizmlar doirasida yoritiladi. Masalan, Панков va Mayburov soliq ma'murchiligi samaradorligini oshirishda hisob va nazoratning muvozanatini, soliq to'lovchilar bilan axborot almashinuvi sifatini alohida qayd etadi [2], [3]. Bizning natijalar ushbu pozitsiyani to'ldiradi: nazoratning o'zi bazani kengaytirmaydi, agar obyektlar hisobi to'liq bo'lmasa, nazorat resurslari noto'g'ri yo'naltiriladi va selektivlik kuchayadi. Shu bois riskka asoslangan yondashuvning samarasi obyektlar reyestri qanchalik to'liq va yangilanadigan ekaniga bevosita bog'liq. Bu yerda ilmiy yangilik shundan iboratki, risk tahlili nazorat instrumenti sifatida emas, balki hisob sifatini boshqarish instrumenti sifatida ham talqin qilinmoqda, ya'ni risk profillari obyektlar haqidagi ma'lumotlar xatoligini topish va bazani "qayta yig'ish"ga xizmat qiladi.

O'zbekiston olimlari va amaliy tahlilchilari soliq ma'murchiligini raqamlashtirish, reyestrlar va elektron xizmatlar orqali shaffoflikni oshirish yo'nalishlarini ko'p bora muhokama qilgan [6], [8]. Shu bilan birga, ko'p yondashuvlarda raqamlashtirish maqsad sifatida talqin qilinib, obyektlar hisobi va bazani kengaytirish o'rtasidagi sabab-oqibat bog'lanishi yetarli darajada ochilmaydi. Bizning muhokama shuni asoslaydiki, raqamlashtirishning fiskal va institutsional natijasi faqat texnik platforma joriy etilishi bilan emas, balki reyestrlar semantik uyg'unligi, identifikatorlarning

barqarorligi, ma'lumotlar yangilanish sikllari va verifikatsiya qoidalarining mustahkamligi bilan belgilanadi. Ya'ni raqamli tizim mavjud bo'lsa-da, agar obyekt atributlari turlicha kodlansa yoki manzil standartlari bir xil bo'lmasa, integratsiya "ko'rinishdagi" bo'lib qoladi va bazani kengaytirish effekti cheklangan bo'ladi. Bu holatni Devid va Kren tomonidan ma'lumotlar boshqaruvida "garbage in, garbage out" tamoyiliga yaqin fikrlar bilan izohlash mumkin: ma'lumot kirishi sifatsiz bo'lsa, eng zamonaviy tahlil ham noto'g'ri qarorlar chiqaradi [5]. Bizning natijalarda bu tamoyil soliq solish obyektlari hisobining sifat mezonlari orqali aniq institutsional mazmun kasb etdi.

Muhokamaning yana bir yo'nalishi adolat va teng raqobat masalasiga borib taqaladi. Baza kengaytirilishi ko'pincha ixtiyoriy rioyani rag'batlantirish va norasmiy faoliyatni qisqartirish bilan bog'lanadi, biroq obyektlar hisobidagi bo'shliqlar saqlanib qolsa, rasmiy sektordagi subyektlar ortiqcha yuk ostida qoladi. Shuning uchun obyektlar hisobi nafaqat fiskal, balki bozor intizomi nuqtayi nazaridan ham muhim. Tanlangan metodologiya doirasida biz ushbu masalani normativ yoki siyosiy baholashsiz, institutsional mexanizm sifatida ko'rsatdik: obyektlar reyestri to'liq bo'lsa, soliq yukining taqsimlanishi ham nisbatan muvozanatlanadi chunki hisobdan tashqaridagi obyektlar kamayadi.

Natijalarning cheklovi sifatida shuni qayd etish lozimki, maqola konseptual- institutsional tahlilga tayanganligi sababli alohida tarmoqlar yoki hududlar kesimida empirik miqdoriy baholashlar keltirilmaydi. Biroq bu cheklov keyingi tadqiqotlar uchun aniq yo'nalish beradi: obyektlar hisobi indikatorlari bilan soliq tushumlari dinamikasi, soliq bo'shlig'i baholari yoki tekshiruv samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni econometrik yoki amaliy eksperimentlar orqali sinash mumkin. Shunday bo'lsa-da, aynan konseptual model va mexanizmlarning tizimlashtirilgani amaliy siyosat dizayni uchun zarur "nazariy xarita" vazifasini bajaradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Tadqiqot soliq solish bazasini kengaytirishda soliq solish obyektlari hisobining hal qiluvchi institutsional omil ekanini asoslab berdi va bu ta'sir identifikatsiya, reyestrlash hamda verifikatsiya mexanizmlari orqali amalga oshishini ko'rsatdi. Obyektlarni to'liq va standartlashgan atributlar asosida aniqlash, reyestrlar o'rtasida yagona identifikator va ma'lumotlar mosligini ta'minlash hamda ma'lumotlar sifati boshqaruvini riskka asoslangan yondashuv bilan kuchaytirish bazaning yashirin segmentini qisqartirishga olib keladi. Nazariy jihatdan maqola obyekt-hisob- nazorat zanjirini konseptual model sifatida taklif etib, bazani kengaytirish muammosini soliq stavkalari yoki tekshiruvlar doirasidan kengroq, ya'ni ma'lumotlar infratuzilmasi sifatida talqin qildi. Amaliy jihatdan esa soliq ma'murchiligida obyektlar hisobi indikatorlarini joriy etish, reyestrlar semantik uyg'unligini ta'minlash va yangilanish sikllarini boshqarish bazani kengaytirishning nisbatan barqaror va adolatli yo'li ekanini anglatadi. Kelgusida tadqiqotlar obyektlar hisobi sifat ko'rsatkichlarining soliq tushumlari, ixtiyoriy rioya va nazorat samaradorligi bilan miqdoriy

bog'liqligini empirik sinovdan o'tkazishga, shuningdek, alohida soliq turlari bo'yicha obyekt atributlarini standartlashtirish modelini ishlab chiqishga qaratilishi maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytganda, buxgalteriya hisobi tizimini soddalashtirish va raqamlashtirish innovatsion iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib, u korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va global raqobatda ustunlikka erishishda muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- [1] Bird R. M., Zolt E. M. Taxation and Development: The Weakest Link. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2008. 312 p.
- [2] Майбуров И. А. Налоговая политика. Теория и практика. Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2016. 368 с.
- [3] Пансков В. Г. Налоги и налогообложение. Теория и практика. Москва, Юрайт, 2019. 512 с.
- [4] OECD. Tax Administration 2022: Comparative Information on OECD and Other Advanced and Emerging Economies. Paris, OECD Publishing, 2022. 330 p.
- [5] David F. R., Crane J. H. Public Sector Data Governance and Quality Management. New York, Routledge, 2019. 256 p.
- [6] Vahobov A. V. Soliq va soliqqa tortish. Darslik. Toshkent, Iqtisod- Moliya, 2018. 448 b.
- [7] O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. Toshkent, Adolat, 2020. 1040 b.
- [8] Xudoyorov M. Soliq ma'murchiligini takomillashtirish va raqamlashtirish yo'nalishlari. Toshkent, Fan va texnologiya, 2021. 220 b.
- [9] Smit B. Tax Compliance and Data- Driven Administration. London, Palgrave Macmillan, 2020. 288 p.